

ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ ТА ПРОБЛЕМИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Ак. НАНУ Попович М.В.

Поверхневі і глибинні ціннісні зв'язки. Європейська система цінностей

Перед кожною державою постає проблема консолідації суспільства навколо певних соціальних цілей. Йдеться не тільки про конкретні дипломатичні, народногосподарські, фінансові, екологічні і т.д. цілі і проекти, а й про самі підвалини існування суспільних інституцій у вигляді національних та загальнолюдських цінностей.

Для Європи характерне переважання соціально-політичної системи цінностей, в якій чільне місце займають *політична демократія, ринкова економіка та національна державність*. Всі ці триєдині гасла і цінності, а з ними вся європейська цивілізація ґрунтуються на певному розумінні свободи – свободи політичної, економічної та національної.

Основними проблемами розвитку сучасних держав є «1) досягнення національної єдності, 2) участь народу в правлінні, 3) включення держави в світовий економічний порядок, 4) розв'язання соціальної проблеми»¹. За цих умов, за Мангаймом, формується «морфологія політичною думки», яку він за аналогією з мистецтвом називав «*стилем* мислення». Можна говорити про європейські стилі політичного мислення, що відповідають відповідним цінностям різних соціальних груп і водночас характеризують суспільство як ціле. Мангайм описує те, що можна розцінювати як *умови прийнятності* певного рішення для даної суспільної верстви чи для суспільства в цілому. Якщо ми порівняємо ці по-сучасному сформульовані умови існування нації-держави з прадавніми цінностями-ідеалами, – наприклад, із середньовічним «одні воюють, другі моляться, треті орють», – то ми помітимо дивовижний збіг точок виміру або координат: скрізь йдеться про *владну, духовну і економічну* складові, що відповідає, за Ж. Дюмезілем, трьохчасинній структурі давнього індоєвропейського суспільства (воїни, жерці і трудящі). Отже, сучасні

¹ Карл Мангейм. Диагноз нашего времени. – М., 1994. – С. 598.

суспільно-політичні цінності мають корені в глибокій давнині і, можливо, можуть бути виведені з найархаїчніших і найпростіших інституцій. Проте, сьогодні вони акумулюють новітні проблеми, що потребують непростих розв'язань.

Центральною проблемою у владному вимірі сучасного суспільства стала участь народу в управлінні державою, тобто міра і форми демократії, народовладдя, межа державного обмеження свободи людини і громадянина. Проблема національної і міжнаціональної солідарності залишається центральною після того, як в епоху Просвітництва функції примирення класових і групових інтересів і національної консолідації втратила церква. Суттю економічної проблематики залишається соціальна проблема, що є насамперед проблемою бідності. Нарешті, кожна нація-держава повинна вписатися в світовий економічний порядок, що є основою її міжнародної діяльності.

Якщо за мирних умов в міждержавних відносинах переважав економічний вимір і стосунки будувалися насамперед виходячи з торговельних національних інтересів, то в сучасних умовах істотний вплив на міждержавні стосунки будуються з усе більшим врахуванням не тільки політичних, а й морально-філософських міркувань. Маються на увазі міжнародні правові акти, які фіксують певні уявлення про природу людини, її свободи і права, визнання яких обов'язкове для всіх держав світової Співдружності.

Від епохи комуністичної диктатури нам у спадщину залишилось уявлення про загальні положення конституцій різних країн як про чисто риторичні тексти, позбавлені практичного сенсу. Відома "Сталінська Конституція" приймалась в розпал "Великого терору", коли знищити людину було простіше, ніж списати який-небудь інвентар, але теза) рус Конституції визначав характер політичної риторики і демагогії. Нам слід повернути повагу до загальних конституційних визначень, маючи на увазі, що це - положення основного закону країни, які мають пряму дію.

Найвидатнішими міжнародними актами нової епохи стали об'єднані в т.зв. Міжнародний білль про права людини такі документи, як Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН в 1948 р. і названа Великою хартією вільностей людини - *Magna carta*; Міжнародний пакт про

економічні, політичні, соціальні і культурні права (1966 г.) і два факультативних протоколи до них (1989). Радянський Союз, що 1948 р. утримувався від голосування по *Magna carta*, в 1975 г. прийняв її, підписавши Гельсінкські угоди. Положення, прийняті разом з прийняттям *Magna carta*, входять в конституції країн - членів світової спільноти і набувають характеру обов'язкових правових норм в кожній країні. Ідеї *Magna carta* лягли в основу Конвенції РНД про права і основні свободи людини (1995). Значення цих загальних положень краще за все, мабуть, визначив колишній Генеральний секретар ООН Кофі Аннан словами: «Права людини - це те, що робить нас людьми». Таким чином, природа людини може бути визначена не стільки через виробництво знарядь виробництва, не стільки через мовні і інтелектуальні здібності і можливості, скільки через *право*, точніше, через *право мати права* (С.С. Алексєєв). Це - цілком нова філософія людини і людської гідності.

Принципи громадянської і політичної свободи являють собою лише «права першого покоління». По суті в них йдеться про вимоги, що висувуються до системи представницької демократії. «Права першого покоління» покликані забезпечити участь народу в управлінні країною. Як припускали ідеологи демократії від американських «федералістів» до Токвіля, прийняття політичних і громадянських прав і свобод людини як основ правового устрою країни повинне стати гарантією *рівності вихідних позицій* всіх громадян країни перед лицем держави. Однак, в найдемократичнішому суспільстві люди рівні лише як громадяни держави, лише в правовому вимірі. Реальна, в тому числі і насамперед майнова, нерівність громадян не дозволяє суспільству вийти на режим рівності політичних можливостей, задекларований як основа і сутність демократичного устрою. Бідність значної частини суспільства приводить до розриву між декларованими фундаментальними правами і свободами і реальністю, яка позбавляє значну частину населення можливості захисту своїх конституційних прав. Сьогодні йдеться про включення в число конституційних прав і свобод людини тих принципів соціального і економічного життя суспільства, які забезпечують матеріальний добробут членів суспільства.

Прикладами прав другого покоління є право на труд, право на відпочинок, на соціальний захист, на творчість, на інтелектуальну власність, нарешті, право на гідний рівень життя і вільний розвиток.

Нарешті, останні роки все більша увага приділяється т.зв. правам третього покоління - праву на мир, на захист навколишнього середовища, на розвиток, на терпимість, на солідарність, на міжнародне слідкування, на участь в культурній спадщині і т.д. Природа цих т.зв. *солідарносних* прав в тому, що вони захищають колективні дії і колективну самосвідомість, гідні людини.

Ми бачимо наявність в історії цивілізації численних типів свободи, що залишають слід в "культурних стратегіях", пов'язаних з глибинними поняттями і практиками свободи. Ці поняття і культурні стратегії дуже різняться, але залишаються культурними універсалами. Бо щоразу породжуються нові внутрішні обмеження свободи, а, отже, нові антиномії. Однак, оскільки свобода є сутністю життя, а неволя - тінь смерті, людина змушена, за словами Гете, щоденно йти на бій за щастя і свободу, щоб бути гідною їх.

Ця обставина знаходить вираз в юридичній практиці в понятті людської гідності.

В Конституції Федеративної республіки Німеччини розділ "Основні права" відкривається статтею 1, яка говорить: "Гідність людини недоторкана. Поважати і захищати її - обов'язок усієї державної влади. Тому німецький народ визнає недоторканні і невідчужувані права людини як основи всякого людського суспільства, миру і справедливості на землі". Поняття невідчужуваних прав і свобод є, таким чином, похідним від визнання людської гідності. В Конституції Республіки Польща ані в преамбулі, ані в перших статтях посилянь на гідність немає, загальне благо ототожнюється з державою Польща (стаття 7). Однак, при характеристиці загальних прав і обов'язків людини і громадянина сказано (стаття 30): "Природжена і невідчужувана гідність людини є джерелом свобод і прав людини і громадянина. Вона непорушна, а повага до неї і її захист є обов'язком публічних властей".

Всі ці права і свободи є виявом загальнолюдських цінностей, що їх сприйняла, сформулювала і розвинула європейська моральнісна, правова та політична культура і які стали узаконеними як міжнародні норми спілкування

між людьми та спільнотами людей. Вони визначають ідеали суспільного влаштування і разом з тим характеризують природу людини.

В діючій Конституції України йде мова про право людини на "гідне життя": в преамбулі говориться про прояв "...турботи про забезпечення прав і свобод людини і гідних умов її життя". А в статті 3 гідність згадується серед вищих соціальних цінностей: "Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю".

Гідні умови життя і людська гідність - речі далеко не тотожні. Гідні умови життя окреслюються на основі певних показників і фіксуються в щорічних Доповідях про розвиток людини Програмою розвитку ООН. Місце кожної країни визначається узагальнюючим індексом, який формується з чотирьох складових: показників тривалості майбутнього життя при народженні, душевого валового національного доходу, який визначається за паритетами купівельної спроможності національних валют до долара, і двох освітніх - середньої та очікуваної тривалості навчання. За освітніми параметрами Україна займає порівняно високе місце, а за валовим доходом і тривалістю життя - дуже погане².

На відміну від поняття "гідне життя" поняття людської гідності не має операційного визначення. Є інтуїція гідності, з якою повинна узгоджуватися практика і яка може бути охарактеризована якісними засобами, і лише в окремих випадках - кількісними.

Варто зазначити, що в Конституції ФРН на першому місці серед мотивів прийняття Конституції захист гідності людини опинився не випадково.

Німецька соціал-демократія міжвоєнної пори мала в цілому дуже раціонально побудовану, *функціональну* політику, яка базувалася на добре осмислених повсякденних класових інтересах, а в загальних питаннях залишалася на марксистському ідеологічному ґрунті. Лише одна невеличка група соціалістів орієнтувалась тоді на високий етичний ідеалізм, за що й була виключена з партії. Це була група, утворена філософом Леонардом Нельсоном. Нельсон, відомий завдяки «парадоксу Нельсона - Греллінга» в метаматематичній теорії множин, розвинув струнку теорію природи людини. В цій теорії всі

²² Див. А.Ревенко. Україна у світових координатах людського розвитку. – Дзеркало тижня. – № 41. – 11.11.11.

принципи моралі і політики були підпорядковані основному - принципу *захисту гідності людини*. Весь соціалізм виводився з гуманістичного принципу людської гідності: суспільство має бути побудоване в такий спосіб, щоб ані злидні, ані насильство, ані національна та інша спільність не принижували людської гідності жодного його члена.

Тому в формулах Конституції ФРН вихідним є положення про гідність як вищу цінність, з нього випливає положення про природні права людини і, нарешті, з них - права і свободи людини і громадянина.

Через поняття гідності людини пов'язуються, з одного боку, абстрактне представлення людини через систему юридичних відносин з суспільством, а, з іншого боку, уявлення про конкретного живого індивіда як дієвця в життєвих обставинах, з іншого. Аналогічним чином інтуїтивне поняття справедливості зіставляється з точним поняттям права.

В римському праві поняття персони не тотожне інтуїтивному уявленню про людину взагалі. Вводячи абстракцію персони, древні римляни змогли вибудувати цілісну правову систему, що стала основою європейських правових норм. Всі ці норми віднині застосовувались до римських громадян однаково, іншими словами, все (вільні) громадяни як суб'єкти і об'єкти правових відношень *ідентичні*.

Ідентичність індивідів-"персон" приймається лише в правовому, юридичному вимірі, а при переході до правової і позаправової практики суспільство і окремі люди мають справу з фізичними особами, живими людьми з плоті і крові. І поза правом, і в правових практиках діє чи є предметом дії жива конкретна людина, вона буває щаслива чи нещасна, і її радості і страждання мають бути взяті до уваги. Як правова персона, як громадянин член суспільства може протистояти як іншим членам суспільства, так і державі, може виграти і програти - він є носієм прав і свобод. Як фізична особа він може страждати, йому боляче чи радісно, він є насамперед людина, а потім - в правовому полі - громадянин.

В ідейному житті Європи і Америки представлені різні світогляди і політичні настанови, що, визнаючи в цілому європейські цінності, надають їм нерідко несумісної інтерпретації.

В реальному політичному житті 80-90-х рр. можемо констатувати епоху найбільших політичних успіхів того сполучення ліберальної та консервативної ідеології, яка одержала назву «неоконсерватизм». Філософські засади цієї переможної правої політики найбільш радикально і навіть дещо спрощено артикульовані Фердинандом Августом фон Гаєком. Гаєк заперечує право суспільства і держави брати на себе формулювання загальної суспільної мети; у зв'язку з цим заперечується не тільки право суспільства формулювати якісь принципи соціальної справедливості, але й саме її існування. Гаєк не відкидав ані поняття «ціль», ані поняття «справедливість»; з його точки зору, однак, цілі можуть переслідуватися лише індивідами і групами в рамках, обмежених правилами і нормами, а справедливість існує лише в негативній формі - тобто як заборона несправедливості, порушення «гідних правил поведінки». Варто процитувати його остаточні висновки з цього приводу, оскільки політична філософія Гаєка визнається майже як енциклопедія сучасної ліберальної демократії: «Я вважаю, що врешті-решт буде визнано: «соціальна справедливість» - це блукаючий вогник, який спокусив людей відмовитися від багатьох цінностей, що в минулому стимулювали розвиток цивілізації; це спроба задовольнити палке прагнення, успадковане від традицій малої групи, але безглузде у «великому суспільстві» вільних людей. На жаль, це розпливчає бажання, що стало для людей доброї волі однією з найпотужніших спонук до дій, не просто приречене на розчарування (вже це було б досить прикро); як і більшість спроб досягти недосяжної мети, цей потяг може призвести також до вкрай небажаних наслідків, зокрема до знищення тих необхідних умов, у яких лише й можливий розвиток традиційних моральних цінностей, - умов особистої свободи)³.

З цими словами варто зіставити позицію найяскравішого філософа Постмодерну - Жака Дерріда. Справедливість, постійно підкреслює Дерріда, нагадує дар, щирий подарунок партнеру після закінчення вигідної справи; він «додається» до комерції, обміну, економічного чи правового акту і тим самим підважує засади безсердечного світу взаємовигідності. Так само, як і даріння -

³ Ф.А.Хайек. Право, законодавство та свобода. Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії. – Том 2. Міраж соціальної справедливості. – К., 1999. – С.101.

віддарування, справедливість існує «поза правом, поза розрахунком та комерцією»⁴. Справедливість, як і подарунок-подяка, - кажучи формально, зайвий, але неминучий супутник зафіксованої правним чином процедури. Вчинення справедливості, - якщо це розуміти не як помсту, що якраз належить до сфери права, а як вдячність - вривається в формальну структуру, порушує сухий *порядок*, призводить до того, що у Шекспіра в «Гамлеті» визначається як «the time is out of joint» («порвалась связь времён»). Справедливість не розрахована на майбутнє, вона взагалі не *розрахована* і належить не до світу «завтра», а до світу «тепер». Тому вона плутає всі карти. «Необхідне роз'єднання, де-тоталізуюча умова справедливості, це саме тут її вияв у теперішньому - і відразу ж це й сама умова теперішнього та наявності теперішнього. Будь-яка деконструкція заснована на ідеї справедливості - ідеї *безсенсового*, не розрахованого на наслідки дарування іншому того, що є органічною власністю Я, *відторгнення* власності: тому вона, згідно з Дерріда, сама не може бути піддана нищівній процедурі деконструкції. Дерріда визнає неминучою подібну «месіанську есхатологію», що лишається «непохитною відносно будь-яких деконструкцій», - «це, можливо, досвід звільнюючого обітовання, навіть формальність структурного месіанізму, месіанізму без релігії, ідея справедливості - яку ми завжди відрізняємо від права і навіть від прав людини - та ідея демократії - яку ми відрізняємо від її актуального концепту та від її визначених на сьогодні предикатів»⁵.

Ці не дуже прозорі формулювання протиставлять консервативному лібералізму «постмодерністське» бачення кінця «цілераціонального» світу. Йдеться про відмову не від засадничих принципів ліберальної демократії, а від розуміння їх саме як «потойбічних», трансцендентних принципів, які «живуть» чи «повинні жити» у майбутньому і звідти, з прийдешнього, осягають смислами життя «тут і тепер». Постмодернізм - проти ліберального розуміння свободи і справедливості, але він критикує лібералізм *зліва*.

Мірою того, як утверджувався право-консервативний антикомунізм в провідних країнах Заходу, протест постмодерну спрямовується проти

⁴ Жак Дерріда. Привиди Маркса. - Харків, 2000. - С.75.

⁵ Там же. - С. 117.

неоконсервативної концепції «кінця історії». Симптоматичною в цьому відношенні була книга Френсіса Фукуями «Кінець історії та остання людина», видана 1992 р. в Нью-Йорку і французькою мовою в Парижі.

Реалізація ідеалів і упредметнення цінностей призводить до критичних ситуацій, хоча їх не варто вважати кризами європейської ціннісної свідомості. Перенос центру ваги з проблем участі мас в управлінні державою на більш загальну і ближчу до кожного проблему прав і свобод в реальному житті кожної особистості надав нового змісту ідеям і принципам демократії. За виразом Марселя Гоше, ідея суверенітету *закону* трансформувалась в ідею суверенітету *суду*, *свобода слова* - в *свободу журналістів*, загальнообов'язкові *моральні правила* перетворились на *консенсус окремих членів суспільства*, та до того ж консенсус з окремих питань, *суспільний громадський обов'язок* – на захист *інтересів індивіда* або сукупності індивідів⁶. Ідея «суспільного договору» втратила те високе трансцендентне значення, яке воно мало у Руссо, і звелась до пошуків домовленостей і компромісів між приватними особами і групами осіб. Реалізація принципів демократії перевела їх, сказати б, з мови поезії на мову політичної прози, і це зробило їх більш-менш ефективними, але позбавило характеру сакральних принципів.

Криза відношення до демократії як до морально-правового простору по-іншому знайшла вираз в критиці принципу *cogito* як основи філософії моралі і права. З точки зору постмодерністів *cogito* є принцип, що вводить замість реально існуючих текстуальних механізмів, не орієнтованих на який-небудь центр, певну дискурсивну фікцію в вигляді картезіанського суб'єкта. Противники постмодерну - послідовники Юргена Габермаса згодні з визнанням фіктивності *cogito* і відсутності абстрактного трансцендентального суб'єкта, але шукають можливості компромісів між роз'єднаними *Я* через раціональну комунікацію. Навіть раціоналістична когнітивна філософія, тісно зв'язана з логікою і теорією штучного інтелекту, виходить із множинності взаємодіючих суб'єктів комунікації і відсутності унікальної сфери Самості⁷.

⁶ См.: Гоше Марсель. Демократія проти себе самої. – К., 2006.

⁷ См.: Slavoj Zizek. The ticklish Subject. London-N/Y. 2000. Укр. переклад: Славој Жиже*. Дразливий суб'єкт: відсутній центр політичної онтології. – К., 2008.

Славой Жижек захищає принцип *cogito* як «центр політичної онтології». Разом з тим світ правосвідомості, якщо він розглядається як цілісність, не зводиться до раціональних конструкцій. Як писав Поль Рикер, «Хіба ж наше перше входження в сферу права не визначається вигуком: «Це несправедливо!»... Обурення при зіткненні з несправедливим є щось значно більше в порівнянні з тим, що Джон Роулс називав «добре зваженими переконаннями»...»⁸. Інтуїції свободи, справедливості і солідарності лежать в основі точних понять, - так само в праві, як і загальні вихідні поняття в математиці чи теоретичній фізиці.

Процес європейської інтеграції України, ясна річ, сповнюється смислом насамперед тією мірою, якою він сприяє і заохочує модернізацію та гуманізацію власне українських суспільних відносин та інституцій, поготів у сфері права та політики. Однією із складових цього процесу є імплементація європейського законодавства й політичних підходів у такій дражливій сфері як забезпечення лінгвістичних прав, зважаючи при цьому на особливості й умови України та ту обставину, що європейській досвід у цій царині не позбавлений певної контраверсійності. Вивчення цього досвіду дасть змогу сформулювати відповіді на питання про оптимальні шляхи рецепції.

В аналізі засад європейської політики щодо регулювання вжитку та лінгвістичних прав варто уникати двох крайнощів. З одного боку, не можна ігнорувати наявність кардинально значущих загальних принципів. Вони суголосні духу і букві основоположних документів, що визначають універсальні (загальнолюдські) цінності та норми в царині гуманітарного виміру - Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Міжнародного пакту про соціальні, економічні та культурні права, тобто зорієнтовані на стандарти дотримання прав людини та поваги до її гідності.

⁸ Paul Ricoeur/ Le droit et la justice. Укр. переклад: Поль Рикер. Право і справедливість. – К., 2002. – С. 12.